

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

LEGAL REGULATION OF APPLICATION OF POLYGRAPH IN THE ACTIVITIES OF NATIONAL POLICE ORGANS

Дмитрик Ю.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Гарват Т.В.,

*курсант IV курсу факультету № 1
Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Досліджено актуальні проблеми правової регламентації застосування поліграфа в діяльності органів Національної поліції. Здійснено аналіз передбачених законом можливостей використання поліграфологічного опитування на різних етапах оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: поліграф, поліграфологічне опитування, психофізіологічні обстеження, розслідування злочинів, оперативно-розшукова діяльність, судова експертиза, експерт-поліграфолог.

Исследованы актуальные проблемы правовой регламентации применения полиграфа в деятельности органов Национальной полиции. Осуществлен анализ предусмотренных законом возможностей использования полиграфологического опроса на разных этапах оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: полиграф, полиграфологический опрос, психофизиологические обследования, расследование преступлений, оперативно-розыскная деятельность, судебная экспертиза, эксперт-полиграфолог.

The actual problems of legal regulation of the use of a polygraph in the activities of the bodies of the National Police are investigated. The analysis provided by the law, the possibilities of using a polygraph survey at various stages of operational-search activity is carried out.

Key words: polygraph, polygraph survey, psychophysiological surveys, investigation of crimes, operative-search activity, forensic examination, expert-polygraph examiner.

Постановка проблеми. Проблема застосування поліграфа в діяльності органів Національної поліції, у тому числі під час розслідування кримінальних правопорушень, є досить актуальною, однак серед науковців цієї галузі вона трактується неоднозначно. Вчені розробили різні підходи щодо визначення місця і значення цього технічного пристрою, але єдиного системно-концептуального бачення стосовно правової регламентації застосування поліграфа не вироблено і донині. Міжнародний досвід із практики застосування поліграфа у правоохоронній діяльності показує, що наукова дискусія навколо цього питання ведеться і до сьогодні серед процесуалістів, криміналістів, кримінологів та психологів. Деякі науковці вважають, що встановити правду за допомогою поліграфа неможливо, а застосовують його не стільки для одержання відомостей, скільки для здійснення психологічного впливу на особу, яку підозрюють у скоєнні злочину. До того ж, інформація, отримана в результаті опитування із застосуванням поліграфа, не може бути використана як доказ у кримінальному судочинстві. Окрім того, норми Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України прямо не вказують на підстави застосування поліграфа в процесі досудового розслідування [1, с. 51].

Стан опрацювання. Окремі напрями використання поліграфу в діяльності правоохоронних органів відображені у наукових працях В.П. Бахіна,

О.В. Белюшиної, В.К. Весельського, В.І. Галагана, Н.С. Карпова, В.О. Коновалової, Я.В. Комісарової, Т.Р. Морозової, І.В. Строкова, В.В. Семенова, В.А. Семенцова, Ю.І. Холодного тощо, однак питання нормативно-правового регулювання використання поліграфа в діяльності органів Національної поліції є малодослідженими.

Метою статті є аналіз нормативно-правових актів щодо можливості застосування поліграфа в діяльності органів Національної поліції. Завданням публікації є врегулювання проблеми і надання пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства.

Виклад основних положень. За офіційними даними, поліграф використовується у більшості країн світу. У деяких державах, незалежно від того, чи запроваджена там практика використання поліграфологічних опитувань, активно обговорюється доцільність здійснення такого роду досліджень. Зважаючи на значні протиріччя прихильників і противників поліграфа, сфера його використання залишається незмінною (поліграфологічне опитування при розкритті та розслідуванні злочинів, проведенні судової експертизи правдивості свідчень учасників процесу, кадрові скринінги працівників і кандидатів на вакантні посади, а також службові перевірки у галузі національної безпеки тощо) [2].

Як відомо, поліграф – це багатоцільовий прилад, призначений для одночасної рестрації кількох

фізіологічних процесів, пов'язаних із виникненням емоцій. Поліграф є комплексом точних медичних приладів, які безперервно та синхронно фіксують динаміку цілої низки реакцій допитуваного: тиску крові, частоти пульсу, глибини та частоти дихання, шкірно-гальванічної реакції, ступеню м'язового напруження, біотоків мозку тощо [3, с. 93].

Проведення поліграфологічних опитувань (тестувань) не суперечить чинному законодавству України та не порушує конституційні права громадян, оскільки такий вид опитування здійснюються лише з їх письмової згоди та з одночасною реєстрацією змін психофізіологічних реакцій у відповідь на психологічні стимули, що надаються у вигляді варіантів відповідей, предметів, схем, фото тощо. У процесі такого опитування використовується методика, яка не завдає шкоди життю, здоров'ю людини та навколишньому середовищу.

Аргументом, що обґрунтовує доцільність застосування поліграфа в практичній діяльності органів Національної поліції, є швидкість обробки та аналізу інформації, отриманої експертом-поліграфологом, а також об'єктивність результату психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, який досить важко одержати традиційними методами.

Окрім того, застосування поліграфа забезпечує отримання додаткової інформації, яка безпосередньо пов'язана з напрямом або об'єктом розслідування, прискорює його перебіг, забезпечує швидку, повну та об'єктивну оцінку достовірності, повідомленої особою, інформації, сприяє викриттю злочинів, що готуються [4, с. 336].

Певні суб'єкти і з конкретною метою мають змогу проводити дослідження на поліграфі лише на рівні відомчого нормативно-правового забезпечення, яке визначає поліграфологічне опитування як захід, що є психофізіологічним тестуванням особи, стосовно якої отримано відомості про її можливу причетність до протиправної діяльності, з використанням технічних засобів та відповідної методики [5].

Станом на сьогодні, вітчизняні психофізіологічні дослідження, із застосуванням поліграфа утворюють два напрями: застосування поліграфа у кадровій роботі та застосування поліграфа у правоохоронній діяльності. Перший напрям орієнтовано на проведення кадрових та службових перевірок осіб для професійно-психологічного відбору на службу та навчання до органів Національної поліції, другий напрям – на сферу практичної правоохоронної діяльності органів Національної поліції України. Однак паралельний розвиток вищенаведених напрямів поліграфологічного дослідження дав змогу виявити деякі проблемні запитання, що вимагають системного аналізу та роз'яснення. Варто зазначити, що дослідження особливостей застосування поліграфа більше стосувалось правоохоронної діяльності органів Національної поліції, аніж кадрової роботи. Вони виникали щодо питань повноцінного впровадження отриманих результатів поліграфологічного дослідження психофізіологічних реакцій у кримінальний процес як одного

з джерел доказів. Здебільшого проблема виникала через відсутність нормативно-правових актів, які б визначали поліграф як технічний пристрій із фіксації, аналізу та оцінки психофізіологічних реакцій опитуваної особи, що слугувало для деяких працівників правоохоронних органів та суду підставою для практичного невизнання доказами матеріалів, зібраних за допомогою цього технічного приладу.

Із цього приводу в юридичній літературі висловлено і полярні точки зору, з якими в межах чинного правового поля досить важко однозначно погодитися. Так, одні науковці, досліджуючи проблему правової регламентації використання поліграфа, стверджують, що перевірка за допомогою цього технічного приладу дає змогу не лише визначити найбільш перспективні напрями проведення розслідування у кримінальному провадженні, а й будувати активну позицію сторони захисту. Окрім цього, вони зможуть забезпечити отримання додаткової інформації, яка прямо або побічно пов'язана з розслідуванням у кримінальному провадженні й забезпечує можливість швидкої оцінки достовірності отриманої інформації та проведення якісного досудового розслідування в установленій кримінально-процесуальним законом строк. На думку інших дослідників, інформація, отримана в результаті проведення психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа, є непрямым доказом і підтверджує лише суб'єктивну значимість конкретних стимулів, які можуть вказувати на наявність прихованої інформації про обставини злочину або на правдивість відповідей щодо поставлених запитань. Однак така наукова позиція з вимогами чинного КПК України не узгоджується [1, с. 52].

Що стосується правової регламентації застосування поліграфа в діяльності органів Національної поліції, то Закон України «Про Національну поліцію» передбачає таку можливість (ст. 50), але в рамках перевірки кандидата на службу в поліції: «Громадяни України, які виявили бажання вступити на службу в поліції, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі» [6].

Підставою застосування поліграфологічного опитування безпосередньо працівниками поліції є ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [7], яка закріплює право підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, опитувати осіб за їх згодою (п. 1, ч. 1, ст. 8). Відповідно до цієї статті, використання поліграфа є різновидом опитування, проте отримані таким чином відомості не можуть бути прийняті судами як докази у справі, вони є лише орієнтирами для збирання фактичних даних про причетність особи до скоєння злочину [8].

На відміну від чинного в проекті Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» № 6284 від 4 квітня 2017 року, який поданий до Верховної Ради України з метою вдосконалення оперативно-розшукової діяльності та узгодження її з європейськими стандартами, законодавець згадує про змогу суб'єктів оперативно-розшукової діяльності у встановленому порядку застосовувати поліграфологічне

(поліграфне) опитування як пошуковий захід оперативно-розшукової діяльності [9].

17 лютого 2016 року у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону № 4094 «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі», в якому зазначено, що особи, які претендують на посади в поліції, держслужбовці, які хочуть обійняти більш високу посаду, зобов'язані пройти перевірку на поліграфі. Така ж вимога стосується прокурорів, зокрема йдеться про проходження ними щорічно таємної перевірки доброчесності, і в тому числі з використанням поліграфа [8].

4 березня 2016 року у Верховній Раді України було зареєстровано альтернативний проект Закону «Про поліграфологічну діяльність» реєстр. № 4094-1, який дасть змогу отримувати якісні та обґрунтовані висновки за результатами проведених опитувань, уникнути порушень основоположних прав та свобод людини та громадянина.

Основним завданням законопроекту є закріплення на законодавчому рівні основних принципів, вимог та засад здійснення поліграфологічної діяльності в Україні та відповідальності поліграфологів за допущені порушення.

З цією метою законопроектом також вноситься низка змін до законів України, які регулюють спеціальні трудові відносини, зокрема до законів України «Про прокуратуру», «Про державну службу» та інших нормативно-правових актів [10].

Під час розгляду обох законопроектів, було висловлено низку суттєвих зауважень. Зокрема, зазначалось, що головним недоліком обох законопроектів є те, що, всупереч вимогам Конституції України (статті 28, 32), вони роблять процедуру дослідження на поліграфі обов'язковою для кандидатів при прийомі на відповідну державну службу, а відмова кандидата від проходження перевірки на поліграфі стає підставою для відмови у прийомі на відповідну державну службу.

Існує інша проблема – допустимість відмови щодо відповіді на окремі питання опитування. Адже Конституція України (стаття 63) дає людині змогу не розголошувати інформацію особистого характеру, включаючи інформацію про вчинений нею злочин.

Також зазначалось, що у законопроектах не тільки не визначено порядок забезпечення конфіденційності отриманої поліграфологом інформації, а й також не визначено рівень та порядок відповідальності за її розголошення. Крім того, не визначена відповідальність за втрату поліграфологом матеріалів опитування, підробку, спотворення тощо.

Окрім цього, впровадження норм обох законопроектів вимагатиме значних фінансових витрат із Державного бюджету України на закупівлю відповідного обладнання, навчання спеціалістів та сплати за самі послуги з проведення поліграфологічних досліджень у разі неможливості проведення таких досліджень засобами відповідних державних служб [11].

Можливість використання поліграфа передбачається і в статтях 71, 107 КПК України, однак

детальної регламентації самого процесу поліграфологічного опитування немає. Положення цих статей стосуються лише порядку участі спеціаліста при проведених слідчих (розшукових) дій і можливості застосування технічних засобів для збирання, фіксації та використання інформації [12].

У період з 12 березня 2013 року по 27 листопада 2014 року у Верховній Раді України перебував на розгляді Проект Закону України «Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)» № 2521, і, як наслідок, пропонувалося доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України новою статтею 264–1 з назвою «Перевірка правдивості свідчень особи на поліграфі (детекторі брехні)». У цьому законопроекті зазначалося, що перевірка на поліграфі мала проводитись тільки за добровільної згоди особи з обов'язковістю відеофіксації як особи, що проходить опитування, так і показників графіків психофізіологічних реакцій на моніторі поліграфа. Відмова від проходження перевірки не могла слугувати підставою для визнання особи винною у вчиненні злочинного діяння. Водночас відомості про відмову від проходження поліграфологічного опитування підлягали внесенню до протоколу. Цей законопроект підкреслював також обмеження щодо застосування поліграфа: «Не допускається застосування поліграфа у випадках, якщо особа страждає на порушення серцево-судинної діяльності або дихальних шляхів та/або знаходиться у стані психічного або фізичного виснаження та/або регулярно вживає наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори чи інші лікарські засоби, що їх містять» [13]. Автор законопроекту Г.Г. Москаль вважав, що його прийняття призведе до створення можливості використання у суді результатів обстежень на поліграфі [14].

Практично чи не єдиними правовими засадами, на яких ґрунтувався процес застосування поліграфа у вітчизняному кримінальному судочинстві, були відомчі підзаконні нормативно-правові акти, а саме: Наказ МВС України «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» від 28 серпня 2001 року № 743 [15], в якому поліграф запроваджувався у сферу діяльності правоохоронних органів України з ліквідацією обмежених можливостей застосування цього приладу в оперативно-розшуковій діяльності. А на його основі розроблено Концепцію щодо впровадження комп'ютерних технологій із використанням поліграфа в систему МВС України з програмою її реалізації.

Як експеримент цей відомчий підзаконний акт показав свої позитивні результати, що стали основою прийняття чергового наказу в системі МВС України «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України», зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2004 року № 1365/9964) від 28 липня 2004 року № 842 [16]. На основі цього розроблено

«Інструкцію про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини)» за № 1373/9972 [17], що значно розширило можливість застосування поліграфа у кримінальному судочинстві України. Однак після затвердження рішення колегії МВС України від 25 липня 2008 року № 17км/1 «Програми протидії злочинам проти життя та здоров'я проти особи на 2008–2012 рр.» [18], в якому п. 4.23 передбачалося системне використання поліграфа та отриманих за допомогою його результатів у роботі правоохоронних органів, спрямованих на ефективне розкриття злочинів проти життя та здоров'я людини, цей процес загальмувався внаслідок політичної ситуації, що склалася в державі. Необхідність боротьби зі злочинністю в Україні засвідчує важливість активізації подальших розробок у напрямі впровадження поліграфа в діяльність органів Національної поліції як комплексного питання для кадрової роботи і правоохоронної діяльності. Комплексного застосування поліграфа та його результатів потребує як кримінальне провадження, спрямоване на ефективне і своєчасне розслідування вчинених кримінальних правопорушень, так і кадрова перевірка або ж кадровий «скринінг». Крім того, останнім часом значно активізувалася діяльність державних інституцій у розвитку поліграфа в Україні. Зокрема, 27 липня 2015 року Міністерство юстиції України видало наказ № 1350/5 «Про внесення змін в наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5» [19], а саме до частини Науково-методичних рекомендацій із питань підготовки та призначення судових експертиз і експертних досліджень. Цим наказом доповнено розд. 6 «Психологічна експертиза» новим п. 6.8 такого змісту: «З метою отримання орієнтуючої інформації можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа». Тобто результати застосування комп'ютерного поліграфа офіційно набули значення орієнтуючих інформаційних даних для кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських та інших проваджень, а також для забезпечення запитів зацікавлених фізичних (юридичних) осіб. Підпунктом 6.8.1 цього наказу визначено предмет опитування із застосуванням спеціального технічного засобу комп'ютерного поліграфа та отримання орієнтуючої інформації [20].

Ще одним нормативно-правовим актом є відомчий наказ МВС України від 13 листопада 2017 року № 920 «Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції

України», який визначає основні принципи, завдання, загальні умови, організацію проведення опитування осіб із використанням поліграфа у Національній поліції України та передбачає добровільність реєстрації психофізіологічних даних особи і орієнтуючий характер інформації, отриманої в результаті проведення опитування із застосуванням поліграфа [21].

Що стосується експерта-поліграфолога, якого залучають до проведення поліграфологічного опитування, то він, насамперед, надає ймовірну інформацію про зміни психологічного стану опитуваного, а також здатен надавати допомогу як технічний виконавець одержання «ідеальних слідів відображення» для подальшого експертного дослідження [22, с. 95].

У такий спосіб використовується можливість подальшого відтворення отриманих «ідеальних слідів відображення» вже під час судово-психологічної експертизи, яка потребує залучення експерта для інтерпретації змісту. Отже, за наявності підстав поліграфолог може набувати статусу експерта, але вже в процесі досудового розслідування.

Варто також зазначити, що опитування за допомогою поліграфа не дасть змоги отримати достовірну інформацію про неосудну особу, або якщо підозрюваний страждає на психічний розлад, перебував під час вчинення злочину у стані сп'яніння або під дією медикаментозних препаратів, у стані сильного емоційного збудження (сильне душевне хвилювання, афект, фрустрація) тощо, оскільки в цих випадках він просто може не пам'ятати всіх обставин скоєного злочинного діяння [23, с. 28].

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що в діяльності органів Національної поліції використання поліграфа регламентовано окремими нормативно-правовими актами, наказами та відомчими інструкціями, однак практика його застосування свідчить про необхідність прийняття окремого Закону, який дасть змогу повноцінно застосувати поліграф та використовувати отримані за його допомогою результати у вітчизняній правозастосовчій практиці, зокрема в кримінальному судочинстві.

Висновки. Доцільно, з метою забезпечення якісного законодавчого унормування проведення поліграфологічного опитування (тестування) під час проведення кадрових і службових перевірок, виявлення та розслідування злочинів, визначити та нормативно закріпити можливість проведення цього заходу, а також участь експерта-поліграфолога на різних етапах оперативно-службової діяльності органів Національної поліції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Басиста І.В. Застосування поліграфа в Україні: деякі аспекти / І.В. Басиста, Л.В. Максимів. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 50–54.
2. Сучасний стан теорії та практики поліграфічних опитувань. URL: http://www.santodor.com.ua/services3_7.php/
3. Поліграф як нетрадиційний криміналістичний засіб і можливості його використання в кримінально-процесуальному доказуванні. Актуальні проблеми криміналістики. Донецьк, 2001. С. 92–100.
4. Салтєвський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): навч. посіб. К.: Кондор, 2005. 588 с.
5. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842. К., 2004. 90 с.
6. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19/>

7. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2136-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. Ст. 303.
8. Правові підстави застосування поліграфа в Україні. URL: <http://www.nbuviar.gov.ua/>
9. Про оперативно-розшукову діяльність: Проект Закону від 04.04.2017 р. № 6284. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61497.
10. Про поліграфологічну діяльність: Проект Закону від 04.03.2016 р. № 4094-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58326.
11. Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі: Проект Закону від 17.02.2016 р. № 4094. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58326.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України [текст]. К.: «Центр учбової літератури», 2012. 254 с.
13. Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні): Проект Закону України від 12.03.2013 р. № 2521. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46058.
14. Современные тенденции подготовки законопроекта о полиграфе. URL: <http://blog.liga.net/user/onazarov/article/17443.aspx>.
15. Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 28 серп. 2001 р. № 743 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>.
16. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1365-04>.
17. Про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини): Інструкція МВС України від 27 жовтня 2004 р. № 1373/9972 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1373-04>.
18. Про оголошення рішення колегії МВС України : наказ МВС України від 31 липня 2008 р. № 370. Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008–2012 роки: рішення колегії МВС України від 25 лип. 2008 р. № 17км/1. URL: umdpl.info/files/docs/1288074253.doc.
19. Про внесення змін в наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5: наказ Міністерства юстиції України від 27 лип. 2015 р. № 1350/5 URL: <https://minjust.gov.ua/news/47479>.
20. Мотлях О.І. Актуальні питання щодо застосування поліграфа в діяльності органів внутрішніх справ України. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 38–42
21. Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції України: Наказ МВС від 13.11.2017 р. № 920. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE31340.html.
22. Александров Д.О. Правові підстави проведення психофізіологічного дослідження у кримінальному процесі України / Д.О. Александров, І.М. Охріменко. Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 листоп. 2009 р.). К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 95–96.
23. Марчак В.Я. Дискусійні проблеми дослідження та оцінки висновку комплексної судової психолого-психофізіологічної експертизи судом присяжних / В.Я. Марчак, Л.Р. Шувальська. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 24–29.